

Csodás átváltozás a tündérmesében

Mitől változik meg a hős?

Bárdos József

A mese a maga szimbolikus eszközrendszerével az élet teljességét ábrázolja. Minden igazi varázsmese¹ arról az útról szól, amely a hőst (legyen az férfi vagy nő) a gyermekkorából elvezeti a felnőtt világba.² Ez azonban nem azt jelenti, hogy az emberi élet egyéb korszakairól ne volna mondanivalója, hogy ezekkel kapcsolatban is ne hordozna alapvető útmutatást. Persze nem szabad megfeledkeznünk arról, hogy az igazi varázsmese sohasem didaktikus, üzenetének lényegét azokban a felépítő mozzanatokban hordozza, amelyek – Levi-Strauss szavait a mesére alkalmazva – afféle mitémákként³, kis történetekként a mindenkori mesemondó rendelkezésére állnak, amikor mesél (azaz a szóbeliség törvényei szerint mesét alkot). Lényegében azokra a mozzanatokra gondolok, amelyek a proppi meseelmélet⁴ szerint a mese alkotórészei. Ám Propp-tól eltérően ebben a tekintetben nagyon is fontos, hogy egy-egy ilyen történetnek kik a szereplői (név, alak, megjelenés szerint). Az örök struktúra és a sok, még örökebb archetipikus történet mintegy a valóság felé vezető út felénél, az egyes és az általános metszéspontjában lebegve jelenik meg a mesében. Az egyes mesék jelentése, hatása a mesék hallgatójára ezért is annyira komplex, annyira nehezen megfogható, hiszen nemcsak a mesemondó, a meshallgató és az éppen megszületett mese kommunikációs hálózatában, hanem a már ismert (korábban elhangzott vagy egyáltalán, a sokszorosan ismert mozzanatokból virtuálisan létrehozható) mesék is befolyásolják a befo-

1. Varázsmeséről Propp meghatározásának megfelelően beszélek, ideértve elsősorban az európai mesevilág megfelelő darabjait. A Varázsmesét Propp így határozza meg (strukturalista szemszögből): „A meséknek azokról a változatairól van szó, melyek károkozással vagy valamilyen hiány előidézésével (rablás, elűzés stb.), illetve valamilyen birtokolni vágyott tárgy utáni sóvárgással (a király elküldi a fiát a tűzmadárért) kezdődnek, majd a hős elindul otthonról, s találkozik az ajándékozóval, aki varázseszközt vagy a keresett tárgy megtalálásához hozzásegítő segítő-társat ad neki; ezután a hős megküzd az ellenféllel (általában a sárkánnyal), visszatértében pedig üldözőbe veszik. A kompozíció persze sokszor bonyolultabb: a hős már hazatért, testvérei azonban szakadékba dobják, utóbb mégis megérkezik, nehéz feladatokkal próbára teszik, végül vagy a saját birodalmában, vagy apósa birodalmában trónra lép és megnősül.” Lásd: Propp, V. J.: *A varázsmese történeti gyökerei*. Budapest: L'Harmattan, 2006. p. 15.
2. Hogy a varázsmese bizonyos értelemben a felnőtté avatás rítusainak emlékét őrzi, az köztudomású. Erről bőven olvashatni Propp már említett könyvében. De a felnőtté válás történeteiként értelmezi a meséket Bettelheim vagy Massimo Diana is. Lásd: Bettelheim, B.: *A mese bűvölete és a bontakozó gyermeki lélek*. Budapest: Corvina, 2008., illetve Diana, Massimo: *Felnőtté válás a mesékben*. Budapest: Don Bosco, 2006.
3. Levi-Strauss, C.: A mítoszok struktúrája. In: *Strukturalizmus I–II*. Szerk.: Hankiss Elemér. Budapest: Európa, 1971. p. 138–139.
4. Itt csak utalok Propp jól ismert munkájára: Propp, V. J.: *A mese morfológiája*. Budapest: Gondolat, 1975.

gadói magatartást. Ezért is igaza van Bettelheimnek⁵, amikor óva inti a mesemondót (legyen az pedagógus, szülő vagy bárki, aki alkalmi mesemondásra vállalkozik) attól, hogy megpróbálja megmagyarázni a mesét, megpróbálja a művészet mitikus, a gyermekek számára olyan jól érthető képi nyelvről valamiféle balféltékés értelmezéssé lefordítani. Ezt írja: „*Ha pedig megmagyaráznánk a gyermeknek, hogy a mese miért olyan magával ragadó, szétrombolnánk a mese varázsát, ami nagyrészt éppen abból fakad, hogy a gyermek nem egészen érti, miért tetszik neki annyira. Varázserejétől megfosztva a mese már nem képes segíteni a gyermeknek abban, hogy maga vívja meg harcait, hogy egyedül oldja meg azt a problémát, amelyre épp a mesében ismert rá. A felnőttek magyarázatai, bármilyen helytállóak legyenek is, megfosztják egy fontos lehetőségtől, vagyis nem érezheti, hogy sok-sok újrhallgatás és töprengés után egyedül birkózott meg egy nehéz feladattal.*”

Mindennek tudatában vagyok akkor, amikor a következőkben mégis bizonyos mesei elemek értelmezésével próbálkoztam. Teszem mindezt nem a mesehallgató, hanem sokkal inkább a mesemondó számára, miközben egy percig sem gondolom, hogy az ajánlott értelmezések kimerítenék a mesék (vagy az adott mesei mozzanatok) lehetséges jelentéseit. Pusztán arra szeretném felhívni a figyelmet, hogy a mese (mindenekelőtt a varázmese) semmit sem veszített aktualitásából, ma ugyanolyan érvényes üzenetei vannak a gyermekek (a fiatalok és a már nem annyira fiatalok) számára, mint száz vagy ötszáz évvel ezelőtt.

Itt van például a házasság, a család intézménye. Gyakran hallani manapság, hogy a mai fiatalok felelőtlenek, hogy nincs bennük elég kitartás, hogy miattuk került válságba a házasság is. Persze a fiatalok romló erkölceiről már az ókori római szerzők is épp eleget írtak, *o tempora, o mores*, mondja a latin szállóige. Mégis érdemes elgondolkozni azon, hogy vajon nem a felnőtt társadalomban az elmúlt száz évben bekövetkezett gyökeres változás és egészen másfajta gondolkodásmód áll-e a sokat emlegetett problémák hátterében. Vajon tényleg a fiatalok nem akarnak-e felnőni, belépni a felnőttek felelősséggel teli világába, vagy éppen a felnőtt világ nem tartja őket erre érettnek, a felnőtt világ kényszeríti őket, vagy legalábbis engedi őket gyermeknek maradni. Vajon a házasság tényleg elavult volna, mint valami átmeneti jelenség? Érdemes a hagyományos paraszti társadalom világát kifejező, annak felfogását tükröző népmese-kincset vizsgálunk, és akkor hamar szembe találhatjuk magunkat egy ősi, másfajta világfelfogásnak a nyomaival.

Nem is kell hozzá sokáig kutakodnunk. Elég felütnünk a Grimm-testvérek most éppen kétszáz esztendőes mesegyűjteményét: az első mese, a *Béka király és Vashenrik*⁶ azonnal középpontba állítja a bennünket érdeklő kérdéseket. A mese hősnője, a királylány belejti aranygolyóját a forrásba. A megjelenő béka kérdésére, hogy mit adna cserébe azért, hogy visszakapja játékszerét, így válaszol: „*Amit csak akarsz, kedves béka – így ő –, ruháimat, gyöngyeimet és drágaköveimet, sőt az aranykoronát is a fejemről.*”⁷ A béka azonban mást kér: azt, hogy párjául fogadja őt el a királylány: „*...ha szeretni fogsz, ha társad és játszópajtásod lehetek, ha melletted ülhetek asztalkádnál,*

5. Bettelheim, B.: i. m. p. 23.

6. Békakirály és Vashenrik. In: Grimm, J. és W.: *Gyermek- és családi mesék*. Budapest: Magvető, 1989. p. 19.

7. Uo.

*ehetem aranytányérből, ihatom pohárkádból, alhatom ágyacskában: ha mindezt megígéred, akkor lemerülök, és felhozom neked az aranygolyót.*⁸

Egyértelműen házassági ajánlattal van dolgunk, ahogy a válás is „ágytól, asztaltól” történik a szólás szerint, a közös ágy és asztal nyilvánvalóan a házasságot jelenti. A királylány könnyen (és könnyelműen) mindent megígér. Abban bízik, úgysem kell betartania ígéretét. Másnap azonban megjelenik a béka a palotában. A királylány nem akarja beengedni, de amikor az apja megtudja, miről van szó, azt mondja: „*Amit megígértél, meg is kell tartanod; eredj, engedd be!*”⁹ A béka azonban nem elégszik meg ennyivel, a királylány mellé akar ülni az asztalhoz, enni akar a tányérből, majd azt mondja: „*Immár jóllaktam, és most fáradt vagyok, vigyél hát a hálókamrádba, vedd meg selyemágyikódat, hogy nyugovóra térhessünk!*”¹⁰ A királylány sír, irtózik a békától, de „*a király haragra lobbant*”, és azt mondta a lányának: „*Aki segített, amikor bajban voltál, azt később se nézd le!*”¹¹ A királylány tehát nem tehet mást, kénytelen teljesíteni a béka kívánságát, kénytelen megtartani ígéretét.

Persze ismerjük a mese végét, a béka csodás átváltozását. De most felejtjük el egy pillanatra. Maradjunk meg a történetnek ennél a mozzanatánál. Láthattuk, a királylány igent mondott egy házassági ajánlatra, amelyet egy pillanatra sem vett komolyan. Hogyan is vehetné komolyan, hogy egy békához menjen feleségül. Gondolom, nem tévedek nagyot, ha úgy vélem, manapság bizonyosan számíthatna akármelyik mai apa támogatására, ha egy ilyen lánykérés elhárításáról volna szó. Biztosan rosszállóan csóválnánk a fejünket, meg is ígértetnénk talán a lányunkkal, hogy máskor ne legyen ennyire könnyelmű, de gondolkodás nélkül mellé állnánk, és elzavarnánk a békát. Elvégre a lányunkról van szó: és eszünkbe sem jutna, hogy ez a lány már felnőtt, hogy átlépett azon a határon, ahol a saját döntéseiért vállalnia kell a felelősséget. Talán épp ennek a határnak a kijelölése hiányzik a mai világból.

A mesében azonban (mai szemmel nézve talán meglepő módon) nem ez történik. A mese két ízben szövegszerűen is kiemeli, hogy az apa szerint az egyetlen lehetséges (etikus) magatartás, ha a lánya megtartja ígéretét (bármennyire látszik is az elhibázottnak). Egyenesen haragra lobbant, amikor a lány harmadszor (vagy negyedszer) már megint nem akarja megtenni, amit megígért. Nem mérlegeli, hogy vajon jól vagy rosszul döntött-e a lánya, pedig ahogy mindig, a mese (abszurdan) végletes szituációt jelenít meg: egy békával kellene befeküdni a nászággyba. Az apa tudomásul veszi lánya döntését, felnőttnek tekinti a lányát, akinek természetesen vállalnia kell a felelősséget a saját döntéséért. Ez az apa (a társadalmi környezet) által képviselt felfogás tűnhet szigorúnak, kegyetlennek, de mint a vizsgált mese bizonyítja, segít(-het)ett abban, hogy a fiatalok (és nyilván nem csak a párválasztás során) megszokják saját felelősségük súlyát. Együttal át is segítette őket olyan nagyon nehéz pillanatokon, amelyek a boldogság elérésének útjában állnak. Különösen így lehetett ez már csak azért is, mert a házasság ebben az elmúlt paraszti kultúrában egyáltalán nem feltétlenül alapozódott a kölcsönös vonzalomra, a kölcsönös választásra. Mint ahogy

8. Uo.

9. Uo. p. 20.

10. Uo. p. 20-21.

11. Uo. p. 21.

ebben a mesében is tapasztalhatjuk. És nem csak a királylány választása nem alapult tetszésen, vonzalmon, szerelmen, a béka(királyfi)é sem. Az ő párválasztását így indokolja a mese: „...egy gonosz boszorkány elátkozta volt őt, és a forrásból senki más nem szabadíthatta meg, csak ő, a királylány.”¹² Azaz ennek a házasságnak az alapvető célja a béka számára sem a boldog párkapcsolat létrehozása, hanem az átokból való menekülés.

Érthető tehát, hogy ennek az ifjú párnak a nászéjszaka nem a régen várt boldogság beteljesüléseként indul. A királylány ugyan „két ujjal” fogva, azaz láthatóan undorodva hajlandó magával vinni hálószobájába a békát, de egyedül bújik ágyba, a békát egy sarokba teszi. Ám az még mindig a jussát követeli: „Ettől gurult csak igazán dühbe a királyleány! Felkapta a békát, és teljes erejéből a falhoz vágta. »Most aztán pihenhetsz, te undok béka!«”¹³ Azaz a lány itt már nem csak kitérni akar, de mindaz az agresszió, amit eddig az apja miatt kénytelen volt visszafojtani, most kitör belőle. Úgy tűnik, ez a mese arról a helyzetről is beszél, amibe a (nem feltétlenül saját akarata szerint) kiválasztott, de a házasságra talán még nem egészen érett, nem egészen felkészült fél kerül a nászéjszakáján. A béka, tudható, a mesevilágban általánosan is az elutasított szexualitás jelképe. Emlékezhetünk, nem egy mesében a boszorkány ezzel akarja megszerezni magának, így akarja hatalmába keríteni a hőst.¹⁴

A szexualitás azonban sok mindent képes megváltoztatni. A *Béka király és Vashenrik* című mesében is elég egyetlen éjszaka (sőt még annyi sem kell), hogy az a lény, aki előbb visszataszító békának tűnik a királylány számára, egy szempillantás alatt megváltozzék: „...már nem béka volt, hanem szép szemű, nyájas pillantású királyfi.”¹⁵ A mese szerint a királylánynak a boldogság eléréséhez át kellett azonban küzdenie magát azon, hogy gondolkodás nélkül elutasítsa a (talán felelőtlenül választott) párját, le kellett küzdenie a (talán korán jött) szexualitás iránti undorát, félelmeit.¹⁶ És ehhez a mesében éppen a király apa képviselte külső kényszerre van szükség.¹⁷

Én itt most azt a mozzanatot emelném ki, hogy amikor a királylány a falhoz vágja a békát, akkor nem csak saját, korábbi magatartása (érzésvilága) alakul át (már nem undorító békát lát, hanem vonzó királyfit). Fontos dolog történik a békával magával: meghal, hogy egy új alakban – egy új életszakaszba lépve – szülessen újjá. Ez az esemény, ha tetszik a legénykor és a házasság lét éles elválasztása. Ami visszavezet kiinduló problémánkhoz: vajon milyen mértékben társadalomfüggő a fiatalok felnőtté válásához,

12. Uo.

13. Uo.

14. Hadd utaljak itt most csak a *Rózsa királyfi* című mesére: „A kutyák meg sem vakkantottak, ahogy az öregasszony leereszkedett a fáról. Ahogy leereszkedett, beszaladt a házikóba, onnét kihozott egy nyársat, arra ráhúzott egy varasbékát, aztán lekuporodott ő is a tűz mellé, s a békát sütni kezdte. Süti, süti a békát, Rózsa királyfi is a nyulat, de egyszerre csak mit gondol, mit nem az öregasszony, átalcsap Rózsa királyfi a békával, mikor éppen a legjobban csepegett a zsír belőle.” Így vonta hatalmába, így pusztította el a boszorkány Rózsa vitéz testvéreit is. Lásd: Rózsa királyfi. In: Benedek Elek: *Magyar mese- és mondavilág*. Budapest: Könyvműves, p. 41. Érdekes egyébként a béka – nyúl szembeállítás is. A szaporaságáról ismert nyúl talán Rózsa királyfi házasságának szexualitását jelképezi (hiszen ő már megtalálta élete párját, mielőtt útnak indult volna testvérei felkutatására).

15. Grimm, i. m. p. 21.

16. A nászéjszakának mint nehéz feladatnak egészen másfajta megközelítést találhatni meg Propp már emlegetett könyvében. Propp, i. m. 2006. p. 323-328.

17. A mese, illetve általában az állatvölegény, állatmenyasszony típusú mesék igen alapos freudista elemzését olvashatni Bettelheim könyvében. Bettelheim, i. m. 2008. p. 287-320.

házassághoz való viszonya. A mese egy olyan világot mutat, amelyben a meghozott (házassági) döntés egyértelmű (és lényegében visszavonhatatlan) következményekkel jár.

Témánk szempontjából nagyon érdekes a *Béka-királykisasszony*¹⁸ című mese is. Ebben (mint sok hasonló mesében) a királyfiak azt a feladatot kapják apjuktól, hogy nősüljenek meg. Elvennie pedig kinek-kinek abból az országból való lányt kell, ahová kilőtt nyílvevesszőjük hullik. A legkisebb királyfi nyílvevesszője az Óperenciás-tenger egy szigetére esik: „*A tengernek közepén van egy szép zöld sziget, s annak a szigetnek épp a kellős közepén van az ő nyílvevesszője.*”¹⁹ Miközben a királyfi azon töri a fejét, mit is tegyen, „*kiugrik a tengerből egy csúnya varasbéka*”²⁰, és felajánlja, kihozza a nyílvevesszőt, ha a királyfi elveszi őt feleségül. A királyfi előbb habozik, aztán jobb híján igent mond. De irtózik a békától. Így beszél, amikor rájön, nyílvevesszőjét csak így kaphatja vissza: „– *No, te istennek förtelmes állatja, úgyis el vagyok keseredve, feleségül veszek.*”²¹ Persze ő sem gondolja komolyan a dolgot, akár az előző mese királylánya. Azt hiszi, könnyen megszökhet kimondott szava vállalásától, ígérete teljesítésétől, hiszen csak egy békáról van szó. Így aztán, miután visszakapta a nyílvevesszőt, háromszor is megpróbál megszabadulni kénytelenségéből választott párjától, de hiába. A béka azonban annyira visszataszító, hogy amikor az apa meglátja, kit hozott asszonyként a házhoz a legkisebb fia, kitagadja, otthonukból is elkergeti a kis királyfit. De ebben a mesében is elég egy közösen eltöltött éjszaka, és a királyfi olyan palotában ébred, melynek „*minden szege-köve ragyogó gyémánt volt, s abból a fertelmes csúf békából olyan gyönyörűséges szép asszony lett, hogy a napra lehetett nézni, de rá nem.*”²² A boldogság tehát itt is beköszönt. Láthatjuk azt is, hogy amint a *Békakirály és Vashenrik* békájának, ebben a mesében a béka-királykisasszonynak sincs választása. Mert, mint később megtudjuk, visszautasított egy lidércet, aki el akarta venni feleségül, és az így állt bosszút rajta. Ahogy a királykisasszony meséli: „*Békának varázsolt, s arra ítelt, hogy békának maradjak, míg olyan királyfival nem találkozom, aki nyílvevesszővel keres magának feleséget.*”²³ És nincs választása a királyfinak sem, mert a nyílvevesszőjét a véletlen vezette. Mégis, a lidérc átkát, annak beteljesülését akár úgy is értelmezhetjük, hogy ez a párválasztás is eleve elrendeltetett: ha nem is az égen, de a szellemvilágban előre megkötöttet.

Ezzel a mesével kapcsolatban is érdemes arra felfigyelni, hogy a (talán) sikeres párválasztás – úgy látszik – önmagában kevés. Különösen azért, mert, ahogy az előbbi mesében a nő, itt a kiválasztott férfi mintha nem volna eléggé érett vagy eléggé hajlandó a szexualitást is tartalmazó párválasztás, együttélés elfogadására. Ebben a történetben is azt látjuk, hogy a béka-alak, mely az európai jelképvilágban általában a nyers szexualitás megjelenítője, a királyfi számára – amikor szembe találja magát vele – a mese szavaival élve, *csúf, förtelmes* valami, amitől inkább menekülni akar, semmint elfogadni azt. Csak amikor a normális világból kitaszítódik, a királyfi akkor „hálja el” ezt

18. Béka-királykisasszony. In: Benedek Elek: *Magyar mese- és mondavilág*. p. 116.

19. Uo.

20. Uo.

21. Uo. p. 117.

22. Uo.

23. Uo.

a házasságot, hogy a nászéjszaka reggelére mindent másképpen lásson: ami tegnap csúf béka volt, az mára gyönyörűséges szép asszony a számára. Hogy valóban itt is a nászéjszakáról van szó, azt egészen világosan mutatja a mese egy másik változata²⁴, amelyet Kolozsvári Grandpierre Emil tett közzé. Itt a királyfinak, miután elűzték otthonról, és a vándorlásban rájuk esteledik, megesik a szíve a hozzá hasonlóan árva békán. Így beszél a királyfi a békához: „– Gyere közelebb, no – biztatta. – Árva vagyok én is, árva vagy te is. Melegedjünk együtt. Megsimogatta, maga mellé vette, s szépen betakarta a köpenye szélével, hogy ne dideregjen a nyomorult. Elaludtak.”²⁵ S amikor a királyfi fölébred, a csúf béka helyett egy királykisasszonyt lát: „Olyan szép volt, hogy a királyfi hunyorgott, mintha a napba nézne.”²⁶ Ez a meseváltozat azért is érdekes most számunkra, mert ebben nincs megszabva a királykisasszony átkában, hogy a megmentője csak egyetlen ember lehet, az, aki éppen nyílveszővel keres menyasszonyt. Ezt meséli a királyfinak: „Egy gonosz boszorkány elátkozott, hogy addig legyen varangyosbéka, míg egy élő ember meg nem szán, meg nem simogat, a köpenyével be nem takar.”²⁷ Tehát itt a béka-királykisasszony bárkit választhatott, az ő megfelelő vagy hibás döntésén múlik, hogy megmenekül-e a béka-sorstól, vagy sem. Ilyen értelemben ismét csak eredeti problémánknál vagyunk: a választás felelősségének kérdésénél.

Ahogy a *Rózsa királyfi* című mesében²⁸ is a leányfejű kigyónak előre el kell döntenie, hogy a hős képes lesz-e legyőzni az óriásokat. Hiszen akkor találkozik vele először, amikor az vereséget szenvedett, és ő új életre kelti. S megteszi ezt még kétszer, kitartva kockázatos döntése mellett. Mert ha rosszul döntött, akkor talán örökre ott marad egyedül, ráadásul elveszti az addig védelmet nyújtó kigyóbórt is.²⁹ Övé a felelősség. De ezt a felelősséget érdemes vállalni, mert ebben a világban vágyott és küzdelmeket is megérő cél az önálló döntés lehetősége. Ugyanis csak ennek eredményeképpen lehetünk azzá, akik (valójában) vagyunk, vagy lehetnénk.

Ha már „kigyót-békát” emlegettünk, érdemes szóba hozni egy gyíkot³⁰ is. A *Ribike*³¹ című magyar népmesének ugyanis ez az állat a hőse. Ebben a mesében a királyfiaknak, hogy uralkodói alkalmasságukat bizonyítsák, három feladatot kell teljesíteniük. A legkisebb a világ végére jut, és már-már feladja, amikor egy „aranyos hátú gyíkokcska” (akinek történetét, gyíkká változását a mese elején elmondta a mesemondó) odamegy hozzá, és segítségére siet. Az első két feladatot a királyfi könnyedén teljesíti a gyíkokcska segítségével. Az öreg király harmadjára azt mondja, annak adja az országát

24. A béka-királykisasszony. In: Kolozsvári Grandpierre Emil: *A csodafurulya. Magyar népmesék*. Budapest: J LX, 2000. p. 185.

25. Uo. p. 189.

26. Uo.

27. Uo. p. 190.

28. A már említett *Rózsa királyfi* mellett van egy másik ismert változat, ennek címe: *Rózsa vitéz*. In: Illyés Gyula: *Hetvenhét magyar népmese*. Budapest: Móra, 1979. p. 232.

29. Ezt meséli a leányfejű kigyó: „...az én apám is király volt, ennek az országnak a királya, de ezek az óriások megölték, s az én életem csak úgy maradhatott meg, hogy a dajkám megkuruzsolt, s kigyóvá változtatott. Most már levettem a kigyóbórt, mert te olyan erős vagy, hogy legyőződ az óriásokat, ha még egyszer megküzdesz velük.” *Rózsa királyfi*. In: Benedek Elek: *Magyar mese- és mondavilág*. p. 42. Rózsa királyfi tényleg győz, de ne felejtjük el, előbb háromszor is vereséget szenvedett!

30. Amint látható, itt is egy hulló szerepel, nyilvánvalóan a szexualitás jelképeként.

31. *Ribike*. In: Illyés Gyula: *Hetvenhét magyar népmese*. Budapest: Móra, 1979. p. 44.

három fia közül, aki a legszebb menyasszonyt hozza a házhoz. A királyfi ezt a feladatot is elmondja a gyíkocskának, de meggyőződése, hogy az most már nem tud rajta segíteni: „*El is szomorodott erősen a kis királyfi, mert hát az aranyos hátú gyíkocska a szép menyasszonyt nem tudja csak úgy a föld alól kivenni.*”³² Hogy a következőkben valóban a szexualitás megjelenéséről van szó, azt a mesemondó előre jelzi: „*Elpirult az aranyos hátú gyíkocska, s azt mondja: – Csak fogj meg engem, és vágj ehhez a kőhidhoz!*” A kis királyfi ellenkezik, de a gyík nem tágít. S végül a királyfi megteszi, amit a gyík kér: „*A királyfi váltig ellenkezett, de amikor látta, hogy a gyíkocska mennyire elszontyolodott, bekumta, vagyis behunyta a szemét, és úgy vágta a gyíkocskát oda a kőhöz. Hát erre mit lát? Egy gyönyörű szép fehérnepet a gyíkocska helyett.*”³³

Ahogy a *Békakirály és Vashenrik* című mesében, a csodás átalakuláshoz itt is erőszakra van szükség. Ott a falhoz vágják a békát, itt a hídhoz a gyíkocskát. Ez annál is érdekesebb, mert ebben a mesében a királyfi és a gyíkocska között kifejezetten baráti kapcsolat van: a gyíkocska megsajnálja a királyfit, ahogy ott szomorkodik, segít rajta. A királyfi pedig hálás a gyíkocskának, és semmiképpen nem akarja a kettejük közt lévő kapcsolatot elrontani, a gyíkocska barátságát elveszíteni. De mintha a mese azt mondaná, hogy a pajtáság-barátság és a szexuális párkapcsolat két különböző világ, két különböző minőség, és a kettőt egyértelműen el kell választani egymástól.

A néprajzkutatók, antropológusok tudnának mesélni arról, hogy itt nem valamiféle elavult álszemérmességről, netán a szexualitás teljes tilalmáról van szó. A lányok és legények a szexualitásnak nagyon is sokféle lehetőségét próbálták-próbálhatták ki még a házasság előtt. A bűnre csábító tánc³⁴, a falusi mulatságok, a farsangi szabad szerelem ellen épp eleget zengtek a középkor, újkor falusi prédikátorai, a szólás is azt mondja: „*könnyű Katát táncba vinni*”, ám valódi szexuális aktusra nemigen került sor a házasság előtt (a „bűnbe”, értsd teherbe esett lány sorsa kiközösítés volt). A pajtáságnak is megvan a maga ideje: a lányság, a legénység korában, és a szexualitása is eljön: a házasságban (ideértve a vidékenként nálunk is előforduló próbaházasságot, lányszöktetést³⁵).

Visszatérve az átalakulás mozzanatához, érdemes szóba hozni *A halkisasszony*³⁶ című magyar népmesét is. Itt a kifogott hal, miközben teljesíti leendő anyósa kívánságait, azt kéri, hogy fektesse őt ágyba („*párnák közé*”). Azután ezt olvashatjuk: „*Az asszony éppen meg akarta köszönni a kis hal szívességét. Néz a párnák felé, s mit lát? A párnákon egy szép fiatal lány, de olyan gyönyörűséges, hogy annál szebbet kívánni sem lehetett volna.*”³⁷ És már készülnek is a lakodalomra. És bár itt nem kifejezetten nászéjszakáról esik szó, a párnák közé tétel mutatja, hogy ugyanazzal a mozzanattal van dolgunk. A „hal lét” és a menyasszonyság között ott a csodás átalakulás.

32. Uo. p. 48.

33. Uo. p. 49.

34. Hogy ez milyen jó lehetőség volt, jelzi a Néprajzi lexikon adata is: „*A táncalkalmak bősége tekintetében kiemelkednek a gyimesi csángók, ahol mintegy 36 táncos alkalmat tartanak számon.*” *Néprajzi lexikon V.* Főszerk.: Ortutay Gyula. Budapest: Akadémiai, 1982. p. 174.

35. Uo. p. 502.

36. *A halkisasszony.* In: Illyés Gyula: *Hetvenhét magyar népmese.* p. 329.

37. Uo. p. 330.

Szintén ide sorolható a *Szóló szőlő, mosolygó alma, csengő barack*³⁸ című magyar tündérmese is. A történet egyszerű: a király a vásárba készül, és megkérdi, mit hozzon a lányainak. A legkisebb a címben is szereplő gyümölcsöket kéri. De a király ilyet nem talál. Ráadásul hazafelé az úton a hintója úgy beleragad a sárba, hogy csak egy disznó segítségével tud kivergődni belőle. Ám az csak azzal a feltétellel segít rajta, ha cserébe neki adja a legkisebb lányát. És hiába próbálja meg becsapni a disznót, nem sikerül, oda kell adnia a legkisebb királykisasszonyt. Aki sír, míg a disznóólban el nem nyomja az álmot. De mire az első éjszaka elmúlik, palotában találja magát: „*Disznóólban feküdt le, s ihol, palotában ébredett föl. Szalmára feküdt, s ihol most selyem derékáljon fekszik.*”³⁹ És már sehol a disznó, egy „*dali szép ifjú*” ébreszti, aki levezeti a kertbe, és megmutatja, hogy éppen nála terem a szőlő szőlő, a mosolygó alma, a csengő barack. S ez a dalia elmeséli: „... *királyfi volt, de egy gonosz tündér disznónak varázsolta, s azzal átkozta meg, hogy mindaddig az maradjon, míg nem akad egy leány, aki szőlő szőlőt, mosolygó almát, csengő barackot nem kíván.*”⁴⁰ Amint látható királyfi és királykisasszony itt éppúgy egymásnak volt teremtve, mint a *Béka-királykisasszony* című mese hősei, ahol a békává varázsolt királykisasszonynak csak az lehetett a párja, aki nyílvezzővel keres feleséget magának. Csak a szereposztás itt éppen fordított. Ami ebben a mesében egyértelműbben jelenik meg, hogy ez a házasság a másik félnek (itt a királykisasszonynak) a legtitkosabb vágyait teljesíti be.

Nyilvánvalóan ugyanebbe a mesetípusba tartozik *A daloló, szökellő süsetekmadár*⁴¹ című Grimm-mese. A címben szereplő csodálatos madár itt is a legkisebb lány kívánsága, amit hosszú útra induló apjától kér. Amikor az apa megtalálja a madarat, és el akarja hozni, kiderül, az egy hatalmas oroszlán tulajdona, az pedig rátámad: „*Aki el akarja lopni az én daloló, szökellő süsetekmadárkám – üvöltötte –, azt megeszem.*”⁴² Az apa csak úgy tudja megmenteni az életét, ha némi habozás után a madárért cserébe odaigéri az oroszlánnak azt, akivel otthon elsőként találkozik. Egy ilyen (házassági) döntés felelősségét, megmásíthatatlanságát épp a lány fogalmazza meg, amikor az apa kétségbe esve számol be a történekről legkisebb lányának (mert persze ő jött az apja elé): „*Drága édesapám, amit ígért, azt be is kell tartania; elmegyek, és ki tudja, hátha sikerül megbékítenem az oroszlánt, és épségben térhetek haza édesapámhoz.*”⁴³ Ez a szöveg, amelyet a lány mond az apjának („*amit ígért, be is kell tartania*”), mintegy a *Béka-királyfi és Vashenrik* történetének visszája. Az adott szóért, a meghozott döntésért való felelősség nem csak a fiatalokra, de az egész társadalomra érvényes törvény, mondják a mesék. A lány tehát elmegy egyedül az erdőbe, meg is találja az oroszlánt. És a csodálatos átváltozás itt is éjszaka következik be: „*Eljővén az éj, az oroszlánból daliás vitéz lett, és megülték a lakodalmat nagy pompával.*”⁴⁴ Itt is elég tehát egyetlen éjszaka ahhoz, hogy a szörnyetegről, aki a nappali (idegen) szemek számára félelmetes szörnynek (a korábbi mesékben valamilyen visszataszító hullőnek, disznónak)

38. Szóló szőlő, mosolygó alma, csengő barack. In: Benedek Elek: *Magyar mese- és mondavilág*. p. 81.

39. Uo. p. 83.

40. Uo.

41. A daloló, szökellő süsetekmadár. In: Grimm, J. és W.: *Gyermek- és családi mesék*. p. 337.

42. Uo.

43. Uo. p. 338.

44. Uo.

látszik, kiderüljön, hogy daliás királyfi, éppen a mesehős (legyen az férfi vagy nő) vágyainak netovábbja.⁴⁵ És bár nem állat-ember átalakulást hoz, de lényegét tekintve ebbe a csoportba sorolható *Az erdei házikó*⁴⁶ című Grimm-mese is. Ebben a mesében a hősnő az erdőben eltévedve egy kis házra lel. A házban talál egy „*őszöreg embert... egy asztalnál, amint kezére támasztja fejét, s fehér szakálla végigér az asztalon, lecsüngve csaknem a földre.*”⁴⁷ Vacsorát kell készítenie az öregnek, meg kell etetnie az állatot, és meg kell vetnie az öregnek az ágát. Az egyik ágyon az öreg, a másikon a hősnő: így alszanak el. S reggelre a házikó palotává változik, az őszöreg ember helyett pedig „*egy ismeretlen férfi*” fekszik a másik ágyon, akiről kiderül, elátkozott királyfi, aki most megszabadult a rossz varázslattól.

Óhatatlanul arra kell gondolni, hogy a (házasságon belüli) szexuális kapcsolat a boldogságnak olyan forrása e mesék szerint, ami csodálatos módon képes megváltoztatni két ember egymáshoz való viszonyát. Ahogy a népi szólás tartja a szerelemről: hogy a házasságban majd megjön az is.

Még az egyébként nagyon szemérmesnek tartott Arany János is így vélekedik a „vér” erejéről. A *Toldi szerelmében* a hősnő, Rozgonyi Piroska dacból megy csak hozzá Tar Lőrínchez. És az ostoba férj azt gondolja, azzal dicsekszik Toldinak, hogy minden rendben van közte és felesége között. Ezt gondolhatja, mert: „*Piroska sokat tőn – majdnem lehetetlent, / Elnyomni szerelmét, az első egyetlent; / Büszkébb vala, mintsem tűrne olyan dolgot, / Hogy a világ előtt ne legyen ő boldog; / Az eskü is immár neki erős gyámol, / Az a reménység is mire apja számol, / A vérnek is abban lehet egy kis része: / Nem epe a mézes hetek ifjú méze.*”⁴⁸

Más, hasonló mesék egyértelműen mutatják azt is, hogy ez a násszal kapcsolatos átváltozás mennyire személyes, mennyire titkos. Mind az újjászületett lénynek (legyen bár férfi vagy nő), mind párjának komoly felelősségvállalást jelent a házasság, a létrejött új helyzet. Felvethető a nászéjszakai csodás átalakulások értelmezésének az a (nagyon is valószínű) lehetősége is, hogy a gyökeres átalakulás alapvetően csak a házaspár személyes kapcsolatrendszerére vonatkozik, a többiek számára az „állat alakú” fél az marad(hat), ami volt korábban.

*A két aranygyermek*⁴⁹ című Grimm-mesében az egyik aranygyermek, hogy fel ne ismerjék, medvebundákba öltözik. Így, medvebundásként mutatja apjának a férjét a leány, aki szerelemből hozzáment. Az apának nem tesz ez a szörny-lény: „*Dühödten mondta erre az atyja: »Az én leányom sohasem lesz egy medvebundásé« – és végezni akart a fiúval.*”⁵⁰ Itt az apa titokban meglesi a fiatalokat, mégpedig nászágyukban. Ez az éjszakai (másnap hajnali) látvány meg is változtatja ítéletét és szándékát:

45. Bár nem tartozik szorosan a témánkhoz, de érdekes, hogy ez a kétmenetes tündérmese milyen közel áll Ámor és Pszükhé történetéhez, amely valószínűleg a szépség és szörnyeteg jellegű mesék legrégebbi ránk maradt változata. Itt is a legkisebb királykisasszony nővéreivel kapcsolatos az a véték – tudniillik fénysugár éri az oroszán alakban lévő férjet –, amely miatt annak galambbá kell változnia, és a királylánynak kilencévi kutatás után csak nehéz próbák kiállításával sikerül őt visszaszereznie. Éppen úgy, ahogyan Pszükhének szintén az alvilágot is megjárva sikerül csak visszakapnia szerelmét, a szerelemistennő fiát, Ámort.

46. Az erdei házikó. In: Grimm, J. és W.: *Gyermek- és családi mesék*. p. 563.

47. Uo. p. 564.

48. Arany János: *Toldi szerelme*. In: *Arany János összes művei*. Budapest: Helikon, 1983. p. 964-965.

49. *A két aranygyermek*. In: Grimm, J. és W.: *Gyermek- és családi mesék*. p. 329.

50. Uo. p. 331

„... másnap reggel hát korán felkelt, és látni akarta leánya férjét, nem közönséges, rongyos koldus-e vajon. De mikor reá tekintett, egy aranyvitézt látott tündökölni az ágyban.”⁵¹ Itt szerencsésen megáll a történet, de a hasonló átváltozás-mozzanatú *Szamaracska*⁵² című Grimm-mesében már továbbmegy. Ennek a mesének az is érdekessége, hogy itt az állatalakban élő ifjú a hőshöz vigasztalásul adják hozzá a királykisasszonyt. Az átalakulás aztán itt is egyértelműen a nászéjszakán zajlik le: „Amint a pár odabent volt, a vőlegény elreteszelte az ajtót, körülnézett, s hogy azt hitte, egészen maguk vannak, egyszeribe ledobta a számárbőrét, és ott állt, mint egy szép királyi ifjú. »Most már látod – mondta–, ki vagyok, és azt is, hogy nem vagyok méltatlan hozzád.«”⁵³ A király-apa aztán csodálkozik, amikor a nászéjszaka reggelén a lánya nemhogy nem szomorkodik, de egyenesen örül. Apja kérdésére, hogy szomorú-e, így válaszol: „Ó, egy csöppet sem, édesapám, annyira szeretem, mintha ő volna a legeslegszebb, vele is maradok egész életemre.”⁵⁴

Ezzel a mesével átlépünk az átváltozások történetek másik (valószínűleg teljesebb) típusához. Arról van szó, hogy az átváltozott Szamaracska, akarom mondani a szép királyi ifjú a mese megoldásában örökre emberi alakban marad, de valójában nem saját elhatározásából, hanem azért, mert megfosztották számárbőrétől. A második éjszakán ugyanis a király „... amikor elaludtak, belopódzott, mikor pedig az ágy elé ért, a hold fényénél büszke ifjút látott szunnyadni, a levetett bőr pedig ott hevert a földön.”⁵⁵ A király elégeti a számárbőrt, és a hős belenyugszik, hogy ezután itt maradjon (emberként) a király udvarában, felesége mellett. Ez a szerencsés zárás azonban nagyon ritka. Valószínűleg azzal (a Propp által jelzett) a kétmenetes tündérmeséknél előforduló esettel állunk szemben, amikor a két menet szétesik, és egy menet önálló mesévé válik. Összefügghet akár azzal a szokatlan mozzanattal, hogy itt is, az előző mesében is a királykisasszony apja (illetve megbízásából egy szolga) meglesi a fiatalokat a nászéjszakájukon, és (a kívülállók számára) így derül ki a vőlegény igazi személyisége. Figyelemre méltó, hogy mindkét mesében az apa az, aki megtudja a titkot, aki károkozóvá válik (ellopva, elpusztítva az állatbőrt). A következő mesékben mindig nő (az anya vagy valamiféle alteregója) az, aki elrontja a fiatalok boldogságát. De ez egy másik probléma, itt nem foglalkozunk vele.

A hasonló történetekben tehát az állatbőr ellopása, megsemmisítése általában csak átmenetileg hoz eredményt: az állatalakjától így megfosztott hős (hősnő) valamilyen okból szinte mindig visszatér állatalakjához, de legalábbis elhagyja kedvesét, akinek aztán csak nehéz próbák árán sikerül megtalálnia párját, hogy a boldogság végre végképp beköszöntsön (hogy a mese kimondhassa: „Innentől boldogan éltek, míg meg nem haltak”).⁵⁶

Ilyen történet például a *Disznóficó*⁵⁷ című mese. Itt is minden úgy történik, mint az előző mesékben. A csodás képességekkel megáldott kiskan megkérleti magának a ki-

51. Uo.

52. Szamaracska. In: Grimm, J. és W.: *Gyermek- és családi mesék*. p. 518.

53. Uo. p. 519.

54. Uo.

55. Uo. p. 520.

56. A már emlegetett Ámor és Pszükhé történetben is a titokzatos (szörnynek vélt) Ámor, miután kiléte lelepleződött, kénytelen elhagyni kedvesét.

57. Disznóficó. In: Kolozsvári Grandpierre Emil: *A csodafurulya. Magyar népmesék*. p. 432.

rály lányát. A király egy (szokásos) lehetetlen, képtelen feladatot ad neki próbaként: „...holnapra az ő ajtajától fogvást az én ajtóig gyémántutat építsen. Rakja meg a két szélét különbnél különb gyümölcsfákkal. Egy részük virágozzék, más részük hajladozzék az érett gyümölcs alatt. Az út közepén legyen egy tiszta gyémántkút, aranyvederrel, mellette aranyvályú. Az aranyveder vizet merjen az aranyvályúba, hogy mikor arra megyek, s viszem neki a leányom, legyen mit innom, s tizenkét lovam ne szomjazzék.”⁵⁸

Disznófickó (ahogy a kiskan nevezte magát) teljesíti a feladatot, és megkapja feleségül a király lányát. A lány el is van keseredve, de nincs mit tennie. De csak a nászra kell várni, megtörténik a már jól ismert csodás átváltozás: „Estére kelve Disznófickó keresztülbütykőzött a fején, s lett belőle egy tiszta gyémánt királyúrfi. A varas disznóbőrt, amiből kibújt, odaakasztotta az ágy gombjára.”⁵⁹ A hódítás sikerrel jár, amikor a királylányt az anyja megkérdezi, hogy megy a sora, ezt feleli: „– Nekem olyan jó dolgom van – felelt a királylány –, hogy idehaza se volt jobb.”⁶⁰ Disznófickó ugyan megtiltotta neki, hogy az átváltozást elárulja, de ő megszegi a tilalmat, anyjának mindent elmesél. A királyné erre másnap éjjel ellopja és elégeti a disznóbőrt. Az eredmény, hogy a párnak el kell válnia egymástól: a férj fehér vadgalambbá változva elrepül, s a királylány mehet utána, elkoptathatja a vasbocskort, mire megtalálja.

Nagyon hasonló történetet mond el a *Sárga kicsi kígyó*⁶¹ című mese is. Ebben egy szegény ember nagyon várt, nagyon kért gyermeke születik meg sárga kicsi kígyó alakjában, és így akarja megkapni a királykisasszony kezét. Teljesíti a király szokásos, teljesíthetetlen kívánságait (hoz három aranyalmát Tündér Ilona kertjéből, csodálatos palotát épít egy éjszaka alatt, ráadásul még aranyhidat is teremt a saját és a király palotája között). Muszáj hát hozzáadni a királykisasszonyt, akinek nincs ínyére a dolog: „Jaj, a szegény királykisasszony, mikor meglátta az urára levendőt! Sirt, földhöz vágta magát hetvenhétszer, de mind hiábavalóság volt, a lakodalmat megtartották. Eközben béesteledik, s az éfiú pár bémegy a szobájába. A királykisasszony bizonygatózott, hogy ő inkább megöli magát, de nem fekszik egy ágyba azzal a rusnya sárga kígyóval, s ha hozzá talál nyúlni, megfogja s kitekeri a nyakát.”⁶² Hogy a kígyó férfi szexuális szimbólum, az annyira közismert, hogy szót sem érdemes vesztegetni rá. És persze arra sem, hogy a nászéjszaka itt is csodálatos átalakulást hoz: „Hát egyszer csak keresztülbucskázik a sárga kicsi kígyó – s halljatok csudát! –, dali szép legény lett belőle.”⁶³ A „dali legény”, akiről kiderül, hogy elátkozott királyfi, elmeséli, hogy titkát meg kell őrizni, mert az átok ideje még nem telt ki. De a királykisasszony megszegi a tilalmat, elmeséli apjának a dolgot. Az pedig egy vén boszorkányt biz meg, hogy lopja el, és égesse el a kígyóbőrt. Amikor reggel kiderül, mi történt, az elátkozott királyfi elhagyja kedvesét, akinek hét napja van, hogy utánamenjen, és megkeresse, megtalálja. S mint az előbb említett mesében, itt is aranyabroncsot rakat a férj a szószegő feleségre, mondván „senkit ne ölelhess, míg ismét egymásé lehetünk”. És a királykisasszonynak nemcsak felkeresnie és megtalálnia kell férjét, de valósággal vezekelnie kell:

58. Uo. p. 438.

59. Uo. p. 440.

60. Uo. p. 441.

61. Sárga kicsi kígyó. In: Benedek Elek: *Magyar mese- és mondavilág*. p. 198.

62. Uo. p. 200.

63. Uo.

„...te jere utánam egyingesen, mezítláb, állj meg a várkapu előtt, s hét nap hét éjjel szüntelen azt kell kiáltanod: »Jere ki, te elátkozott királyúrfi, itt a feleséged, vedd le a karjáról az aranybroncsot!«⁶⁴

De ebbe a csoportba sorolható A *Tündérszép Ilona és Árgyéus*⁶⁵ című népmese is. Árgyéus megfogja a vezérholló lábát: „– Megvagy tolvaj! De amidőn rátekintett, hát látja, hogy karja közt gyönyörű szép lány fekszik, aranyfürtjei eltakarják szép fehér vállát.”⁶⁶ És bár nincs esküvő, elkezdődik az együttélésük: Tündérszép Ilona minden este eljön, és „egymással mulattak”, ahogy a mese mondja. Az apát az udvarában élő Vénbanya figyelmezteti a dologra, és az is ő, aki meglepi álmukban az alvó szerelme-eket, hogy bizonyítékot vigyen a királynak. És amikor a Vénbanya levág egy aranyfürtöt Tündérszép Ilona hajából, a tündérnek örökre el kell hagynia Árgyéust, aki csak hosszú és nehéz út után talál rá újra Tündérországbán.

Ezek az átváltozós történetek kivétel nélkül arról beszélnek, hogy a házasságkötés előtti és a házasságkötés utáni létet kökemény határ választja el egymástól. Hogy a nász-éjszaka reggelén felébredő férfi/nő már nem azonos azzal, aki korábban volt. A legény/leány meghalt, és megszületett egy új személyiség, egy új ember: aki már teljes jogú (és kötelességű) tagja a felnőtt világnak. A meséknek ez az átváltozással összefüggő mindenütt jelenvaló mozzanata tehát alapvetően kapcsolódik a hasonló meghalás-feltámadás motívumokhoz. A házasságba belépés – mai szóval szólva – egy életforma végét, és egy másik életforma kezdetét jelenti, a nász olyan egyértelmű és elhatározó beavatás, amely visszavonhatatlanul megváltoztatja a beavatott életét.

Látható, hogy a mesék képviselte falusi társadalom világában a házasság, illetve a házassági kapcsolat felbonthatatlansága alapvetően nem mint valamiféle külső (netán belső) vallási előírás létezett, hanem úgy, mint egy sokkal ősbibb, ezer évekre visszanyúló nemzetségi-törzsi hagyomány. Mint olyan életesemény, amelyet az európai népek – így a magyarság is – a primitív társadalmak korából hoztak magukkal. S ha azt szeretnénk, hogy ez a hagyomány (a megváltozott világban megváltozott módokon) éljen tovább, akkor mindenképp az egyén és a közösség felelősségvállalásának rendszerét kell megerősítenünk. És ebben is segítségünkre lehetnek a klasszikus mesék.

64. Uo.

65. Tündérszép Ilona és Árgyéus. In: Illyés Gyula: *Hetvenhét magyar népmese*. p. 165.

66. Uo. p. 166.